
РЕЦЕНЗІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

**Збірник документів і матеріалів /
За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес. –
Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.**

Сучасний етап розвитку історичної науки відбувається в умовах, безпрецедентних за своїм змістом і масштабами та перспективами. На українського допитливого науковця і читача чекають тисячі непрочитаних архівних справ, архіви і книгозбірні різних країн світу, які ще не відкрили своїх таємниць для дослідників, багато подій і славетних імен в історії України чекають свого вивчення і наукового осмислення.

Проблеми глибокої давнини, буремного минулого й такого мінливого та суперечливого сьогодення України ще більше загострюють актуальність всебічного об'єктивного вивчення її історії, вимагають створення фундаментальних праць з цієї галузі знань.

Опанування фундаментальними засадами історичних знань набуває особливого значення для формування національної еліти, а без неї, як відомо, неможливо забезпечити сталий розвиток української державності, консолідацію української нації, незворотність у просуванні України шляхом прогресу й демократії. Цими знаннями повинно бути озброєне не тільки підрастаюче покоління, а й державні та політичні діячі України, керівники всіх рангів і ланок управління. Адже від них залежить, наскільки ефективною буде розробка стратегічного курсу розвитку України, її успіхи чи невдачі на шляху державотворення, сприйняття нашої держави міжнародним співтовариством.

Між тим, з історії України, точніше Української РСР, видавалися хрестоматії та збірники, але характер документів і матеріалів, поміщених у них, носив звужений, заангажований характер, був досить тенденційним, заполітизованим. В сучасних збірниках часто подаються лише офіційні матеріали. За таких підходів в українській історії залишалось багато прогалин, “білих плям”, замовчувань тощо. Ми одержували з власної історії напівзнання, вони носили викривлений, спотворений, однобокий характер. А напівзнання, як відомо, гірше невігластва.

Виходячи з цих обставин, авторський колектив, очолений доктором історичних наук, професором А.П.Коцуром та доцентом Н.В.Терес, за рекомендацією Міністерства освіти і науки України підготував унікальний навчальний посібник

для вищих навчальних закладів – „Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів”, який видано у серії „Навчальне видання” видавництвом „Книги – XXI” у 2008 р. (загальний обсяг видання – понад 100 обліково-видавничих аркушів).

Навчальний посібник є результатом спільних пошукових досліджень професорсько-викладацького складу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (кафедра української історії та етнополітики), Національного транспортного університету (кафедра теорії та історії держави і права) і Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (кафедра релігієзнавства та теології філософсько-теологічного факультету).

Оригінальною, своєрідною є структура цієї досить солідної фундаментальної праці. Структурно кожний з її 12 розділів складається з історичної довідки, комплексу джерел, списку рекомендованої літератури. Загальна кількість відібраних для вивчення історичних документів, уривків з наукових праць, спогадів, інших видів джерел, значну кількість яких введено в обіг уперше, перевищує 900 одиниць. Серед них – російсько-, польсько-, німецько-, угорськомовні документи, які подаються в перекладі українською мовою.

В книзі бачимо досить широкий за характером спектр матеріалів, що оптимально поєднує співвідношення офіційних документів, їх наукових розробок і коментарів до них.

Розділ перший посібника присвячено давній історії України. В ньому розвиток людини на теренах України та їх колонізація розглядаються у загальносвітовому контексті, а також аргументовано доведено, що лісостепова та лісова зони Правобережної України у I тисячолітті були центром формування слов'янства, серед якого і наші прадавні предки.

Серед документів і матеріалів, які дають можливість глибоко і всебічно висвітлювати згаданий період, добірка уривків з творів античних авторів (Апіан, Геродот, Гомер, Демосфен, Діодор, Йордан, П.Кесарійський, Маврикій, Страбон, Фукидід), у яких розповідається про найдавніші часи на терені України, про перебування на цих землях різних народів, їх діяння, звичаї і впливи на різні сторони життя та діяльності наших пращурів.

До цих часів звертався своєю працею „Давня історія України-Руси. З передісторичних глибин” М.Грушевський, в якій він підкреслює, що вже у II-IV ст. н.е. людство входило в „історичні часи”.

Київській Русі та Галицько-Волинській державі як її правонаступниці відведено другий розділ

монографії. Основні етапи їх розвитку поглиблено можна вивчати, насамперед спираючись на документальні матеріали та джерела, до яких автори цілком правомірно віднесли численні добірки з таких документів і матеріалів, як „Повість минулих літ”, „Літопис руський”, „Руська Правда”, „Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі” М. Стрийковського, а також фундаментальні дослідження В.Бережинського („Зброя Київської Русі”), М.Грушевського („Нариси історії Київської землі”), О.Мельникової („Древняя Русь в свете зарубежных источников”), М.Котляра („Історія дипломатії Південно-Західної Русі”), Б.Рибаківа („Рождение Руси”), А.Сахарова („Дипломатия Древней Руси: IX – I половина X в.”), В.Січинського („Чужинці про Україну”), П.Толочка („Київська Русь”), І.Шекери („Міжнародні зв'язки Київської Русі”), С.Юшкова („Русская правда”), Н. Яковенко („Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.”) та ін.

Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVIII ст. є предметом розгляду третього розділу. В ньому розглядаються такі аспекти, як політичний і соціально-економічний розвиток, національно-релігійні та культурні відносини, родина і побут. Для поглибленого вивчення теми передбачається залучення низки документів і добірок з них, а саме таких як: „Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок приєднання литовцями українських земель”, „Іпатівський літопис”, „Кревська унія”, „Ординація війська запорізького, заведена польським урядом”, „Литовський статут (1588)”, „Устава на волоки” та ін. Доречно складено добірки з таких джерел, як „Акты, относящиеся к истории Западной России”, „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, „Архив Юго-Западной России”, „Грамоты XIV ст.”, „Основні документи Берестейської унії”, „Ужгородська унія”, „Хроніка польська М. та Й.Бельських”, матеріали „Люблінського сейму” та ін.

Поряд з цим рекомендуються монографічні дослідження низки авторів: М.Грушевського („Історія України-Руси” – Т.7), Г.Л. де Боплана („Опис України”), Я.Дашкевича („Україна вчора і нині”), М.Литвіна („О правах татар, литовцев и москвитян”), О.Левицького („Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.”), М.Смотрицького („Тренос”), Т.Ханчевської-Генкель („Берестейська унія з польської точки зору”), Д.Яворницького („Історія запорозьких козаків”), Н.Яковенко („Родова еліта як носій „континуїтету...” тощо.

Одним з найбільш складних і суперечливих в українській історії є період національної революції середини XVII ст. та Руїни, що прийшла за смертю Б.Хмельницького і завершилася ліквідацією Гетьманщини, українського козацтва, інкорпорацією українських земель до складу Російсь-

кої імперії, повною ліквідацією залишків української автономії.

Важливим чинником об'єктивного вивчення цього періоду історії України, як вірно зазначають автори посібника, є залучення „Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки”, „Літопису Самійла Величка”, „Актов, относящихся к истории Южной и Западной России”, „Літопису Малоросії...” Ж.-Б.Шерера, „Історії війни козаків проти Польщі” П.Шевальє, документів Б.Хмельницького, Гадяцького трактату, Конституції Пилипа Орлика, указів Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії й ліквідацію Запорозької Січі, листування А.Киселя, М.Потоцького, Б.Хмельницького, грамоти царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому, договору між Карлом XII та І.Мазепою тощо.

Досить цінними є також уривки з праць вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: М.Грушевського („Історія України-Руси” – Т.8), М.Аркаса („Історія України-Руси”), О.Апанович („Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі”), М.Брайчевського („Приєднання чи возз'єднання”), Д.Дорошенка („Гетьман Петро Дорошенко”), Т.Мацьківа („Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709”), Т.Чухліба („Гетьмани і монархи”), Т.Яковлевої („Руїна Гетьманщини”) та інших учених.

З кінця XVIII ст. українські землі перебували в складі Російської імперії. Протягом кінця XVIII – XIX ст. самотній соціальний устрій України не мав перспектив до розвитку. Криза кріпосної системи в Росії привела до відміни кріпосного права, а буржуазні реформи 60-70-х років прискорили розвиток капіталізму в економічному житті та в соціальній сфері імперії. Все це позначилося і на Україні – в ній наступило національне відродження, відбувалося національне самоусвідомлення українців, розгортався український національно-визвольний рух, що охоплював усі сфери матеріального і духовного життя.

Серед документальних матеріалів, які розкривають глибини подій і процесів цього періоду, варто назвати „указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні”, наступні царські укази про заснування Харківського і Київського університетів, Указ про „вільних хліборобів”, „Конституцію – державний заповіт” П.Пестеля, „Правила з'єднаних слов'ян”, „Присягу з'єднаних слов'ян”, „Православний катехізис” С.Муравйова-Апостола, про діяльність таємних товариств декабристів в Україні, „Інвентарні правила”, про Кирило-Мефодіївське товариство, „Обвинувальний вирок у справі Т.Г.Шевченка”, „Свідectво про надання Т.Г.Шевченкові звання академіка”, про селянські і робітничі заворушення, циркуляр Валуєва „Про заборону української мови”, „Указ про заборону українського письменства”, значний масив статистичних матеріалів.

Рекомендовано також праці вчених, політичних і громадських діячів: М.Грушевського („На порозі нової України”), І.Гуржія („Повстання селян в Турбаях”), І.Горбачевського („Записки и письма”), Д.Дорошенка („Нарис історії України”), О.Єфименко („Історія України та її народу”), М.Костомарова („Книга биття українського народу”), І.Крип’якевича („Історія України”), М.Старицького („Спогади”), „Історія Русів” та інші.

Про західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії цього ж періоду, особливості їх розвитку, модернізаційні реформи та національне відродження українців, з яким пов’язаний історичний перелом у традиційній громадській думці щодо шляхів масового поширення й утвердження національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім’я досягнення державної незалежності тощо, йдеться в розділі шостому посібника.

До нього включено архівні матеріали ЦДІА України у Львові, державних архівів Чернівецької та Закарпатської областей, а також низка інших документів.

Доречною є думка авторів залучити ще збірки документів і матеріалів, які висвітлюють суспільне життя на західноукраїнських землях в окремих їх регіонах. Це передусім збірки „Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.”, „Класова боротьба селянства східної Галичини (1772-1849)”, „Русалка Дністрова”, „Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.”, „Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у II половині XIX – на початку XX ст.” тощо.

Разом з тим цілком логічним є залучення до вивчення цієї теми праць М. Грушевського („Ілюстрована історія України”), А.Жуковського („Історія Буковини”), В.Ботушанського, О.Масана та ін. („Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)”) та праць інших учених.

„Україна: Останні роки під імперською владою” – так названо авторами сьомий розділ колективної праці, який охоплює 1900-1917 роки, коли український народ пережив складні роки, що передували Першій світовій війні, важливі події якої розгорталися на українських землях і врешті привели до вибуху української національно-демократичної революції 1917-1920 років.

Важливо, що автори для вивчення цього розділу пропонують добірки з таких документів, як „Програма Української народної партії”, „Програма Української демократично-радикальної партії”, „Програма Української трудової громади в Другій Державній думі”, „Програма Української національно-демократичної партії”, „Маніфест Головної української ради”, Заява „Союзу визволення України” та його звернення до народу тощо.

Сюди ж належать наукові праці таких учених і громадських діячів, як М. Грушевський („На

порозі століття”, „На руїнах”, „Галичина і Україна”), Д. Донцов („Російський лібералізм і український рух”), Д.Дорошенко („Українство в часі світової війни”), С.Єфремов („Фатальний вузол”), В. Жаботинський („Фальшування школи”), М.Міхновський („Самостійна Україна”), І.Франко („Відвертий лист до галицької української молоді”) та інші, які були безпосередніми учасниками тогочасних подій.

Складні і суперечливі події українського суспільства розкриваються у восьмому розділі книги, присвяченому „Визвольній боротьбі українського народу у 1917-1920 роках”, яка закінчилася поразкою національно-демократичних сил і встановленням радянського режиму в Україні, але принесла українцям цінний досвід боротьби за відродження і розбудову власної держави.

Документальну базу для вивчення цього періоду української історії становлять матеріали, добірки з яких налічують близько 130 сторінок тексту. Найважливіші серед них – універсали Української Центральної ради, програми і резолюції з’їздів українських партій (союзу автономістів-федералістів, партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української демократично-хліборобської партії, КП(б)У), селянського, робітничого, учительського, всеукраїнських військових з’їздів, з’їзду представників народів Росії, товариств „Просвіти”, Всеукраїнського з’їзду рад, маніфест Раднаркому РСФРР до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради та відповідь на нього Генерального Секретаріату ЦР, Конституція УНР, матеріали, декрети і закони, пов’язані з діяльністю УЦР, Української держави Павла Скоропадського і УНР доби Директорії, Конституція УСРР, Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР тощо.

Рекомендується залучення до вивчення теми праць В.Винниченка („Відродження нації”), Д.Дорошенка („Мої спомини про недавнє минуле”), В. Солдатенка („Українська революція: Історичний нарис”) та ін.

Міжвоєнний період української історії охоплює 1921-1941 рр., коли Україна опинилася в глибокій економічній, соціальній і політичній кризі, коли українська земля виявилася розшматованою між кількома державами; в ці десятиріччя в Україні будувався соціалізм радянського зразка, а світ ішов до Другої світової війни (яка почалася 1 вересня 1939 р.).

Про події цього періоду засвідчують матеріали ІХ Всеукраїнського з’їзду Рад УСРР, таємного циркуляра ДПУ УСРР, резолюції І Всеукраїнської конференції і Х з’їзду КП(б)У про вербування робітників до партії, ЦК ВКП(б) про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву та про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі, про хлібозаготівлі,

про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України, матеріали з питань хлібозаготівель та голоду в Україні, про вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії, наказ народного комісара оборони СРСР № 1 (22 червня 1941 р.) тощо.

Цим проблемам присвячені тематичні збірники документів і матеріалів: „Голод 1921-1923 років в Україні”, „Голод 1932-1933 років на Україні”, „Культурне будівництво в Українській РСР”, „Лето 1941. Украина”, „Україна в ХХ ст.”, „Культурне життя в Україні. Західні землі (1939-1953)” та інші матеріали.

Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн (1939-1945 рр.) – тема, яка в значній мірі, хоч, здавалось би, добре вивчена і привертала значну увагу багатьох дослідників, все-таки вимагає уточнень у контексті виявлення нових документів і джерел у вітчизняних та зарубіжних архівах і наукових дослідженнях.

Їх аналіз і узагальнення дозволяють все більше наблизитись до істини, до об'єктивного висвітлення подій цього періоду та їх наслідків для людства загалом і України зокрема. Цій меті підпорядковано документи й матеріали, рекомендовані авторами монографії. Серед таких – „Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом”, „Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору „Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною”, „План „Барбароса”, „Акт відновлення Української Держави”, „Секретна німецька інструкція стосовно України”, „Декларація Народних Зборів Західної України про встановлення Радянської влади в Західній Україні”, „Закон Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР”, „Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до учасників так званих „УПА” та „УНРА”, „Повідомлення Л.Берії Й.Сталіну”, добірки матеріалів про кількість репресованих в Україні, з резолюції Л.Берії щодо інформації розвідників про плани Німеччини в 1941 р., з книги І. Болдіна „Сторінки життя” (про 22 червня 1941 р.), із службового щоденника Ф. Гальдера про операцію групи армій „Південь”, із циркулярного листа В. Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях, із книги К.Тіппельскірха „Історія Другої світової війни”, із листівки УПА „За що бореться УПА” та ін.

Поряд з цим цінні наукові дані подаються з тематичних збірників документів і матеріалів: „Історія застерігає”, „Лето 1941”, „Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”, „Нюрнберзький процес”, „Советская Украина в годы Великой Отечественной войны” та ін.

Україна у другій половині 40-х – 80-х роках відбудовувала зруйноване війною господарство,

розв'язувала економічні, соціальні, соціально-політичні проблеми, реалізація яких носила досить складний і суперечливий характер, що привело до розпаду СРСР; Україна в цій ситуації проголосила свою незалежність (24 серпня 1991 р.).

До вивчення цього розділу автори, на нашу думку, добре визначили літературу і джерела й рекомендували використати такі документи і матеріали, як офіційні радянські дані про втрати України за час війни, Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну, про вступ УРСР в ООН, про ліквідацію Брестської церковної унії, про вилучення книг М.Грушевського і В. Винниченка, про амністію членів ОУН-УПА, про „політичні помилки” та „незадовільну роботу” Інституту історії України АН УРСР, про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, про заборону депортованим у 1944 р. громадянам повертатися в Крим, про культ особи Сталіна та його наслідки, про оцінку роману О.Гончара „Собор”, книги П. Шелеста „Україно наша радянська”, повідомлення про аварію на ЧАЕС, Декларація про державний суверенітет України, Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України, склад секретаріату ЦК КПУ (1918-1991 рр.) та ін.

Цінна наукова інформація рекомендована з фондів ЦДАГО України, а також тематичних збірників документів і матеріалів: „УПА: Збірка документів. 1942-1950”, „Правда про унію”, „Ни давности, ни забвения”, „Голод в Україні 1946-1947 років”, „Чорна книга України”, „Україна на міжнародній арені” тощо. Сюди ж цілком доцільно залучено праці таких авторів, як І.Білас („Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”), Ф.Бурлацький („Хрущев. Штрихи к политическому портрету”), В.Врублевський („Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы”), І.Дзюба („Кілька слів про П.Ю.Шелеста”), В.Сергійчук („Десять буремних літ”) тощо.

24 серпня 1991 року Україна проголосила свою незалежність; всеукраїнський референдум 1 грудня закріпив цей її статус. В наступні роки Україна, визнана міжнародним співтовариством як незалежна суверенна держава, перебудовує всі сфери свого життя, намагається ввійти в систему ринкових відносин, покінчити з бездержавним минулим. Процеси розбудови і дальшого розвитку української соборної незалежної держави, її громадянського суспільства проходять повільно і досить складно (цьому присвячено розділ XII монографії).

Все це знаходить своє відображення у важливих законах і законодавчих актах. Сюди насамперед належать „Акт проголошення незалежності України”, „Конституція України”, „Про правонаступництво України”, „Про приватизацію майна державних підприємств”, „Про національні меншини України”, „Про місцеві державні адмініст-

рації”, „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, „Про банки і банківську діяльність”, „Про політичні партії в Україні”, „Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні”, „Про правовий статус закордонних українців”, матеріали деяких кодексів та укази Президента.

Для розгляду й оцінки явищ і процесів, що відбувалися в цей час в Україні, важливе значення мають статистичні дані щодо розселення українців, політичного, партійного, економічного і культурного життя, виборчих компаній та ін.

Заслуговує схвалення і те, що в посібнику кожний розділ супроводжується конкретними, детальними коментарями та примітками по відповідних розділах і працях та документах.

Поряд з цим у монографії поміщено значну кількість цінних додатків, чимало даних з яких введено в науковий обіг уперше. Вони охоплюють період від найдавніших часів до наших днів по різних регіонах українських земель. У посібнику поміщено біографічний довідник відомих державних і політичних діячів України різних періодів її історії, хронологічний покажчик, який охоплює події від сивої давнини включаючи грудень 2006 року.

Загалом, оцінюючи вихід у світ цього цінного унікального видання, слід зазначити, що його використання насамперед студентами у навчальній роботі сприятиме опануванню фундаментальними засадами історичних знань, суттєво розширить можливості для самостійної роботи не тільки студентів, а й учнів з опанування курсу „Історії Укра-

їни”, що є однією з важливих норм, передбачених Болонським процесом. Це особливо важливо в сучасних умовах, коли спостерігається тенденція до значного скорочення кількості годин, відведених на вивчення даного курсу, особливо на неспеціальних факультетах, що є недопустимим.

Цим посібником, на нашу думку, хоч колектив упорядників зробив і не перший крок у поширенні знань з історії України, проте ідея, яку вони намагаються реалізувати, вимагає не тільки схвалення і всебічної підтримки, але й дальшого розвитку. Очевидно, такого роду посібники доречно видавати більшим тиражем, щоб забезпечити ними в достатній мірі принаймні бібліотеки ВНЗ, їх читальні зали. Варто подумати і над тим, щоб створити багатотомне видання подібного посібника по відповідних періодах історії України.

Колективний посібник „Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів” укладено глибоко продумано, логічно структуровано, з аргументованою добіркою документів і матеріалів відповідно до програми нормативного курсу даної дисципліни. Він викликає значний інтерес студентства. Будучи своєрідним внеском в історіографію української історії, посібник, безумовно, стане надійною підмогою студентам у їх самостійній роботі з даного курсу, а також цінним надбанням для викладачів, учителів, аспірантів і всіх тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

Борис БІЛЕЦЬКИЙ
Чернівці